

У ГЛИБ ВІКІВ

Ольга Апросіна

ХРОНІКА В. КОХОВСЬКОГО ПРО ПОДІЇ 1649 р. У БЛЮРУСІЇ

Бурхливі події Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького викликали широкий резонанс у всій Європі. Наслідком цього стала поява численних історичних творів, автори яких намагалися відтворити картину тогочасних подій, що призводили до істотних змін у становищі країн, втягнутих у воєнні акції.

У великому комплексі нарративних джерел з історії Національно-визвольної війни важливе місце займають праці, створені польськими авторами, які нерідко були безпосередніми учасниками та очевидцями історичних подій. Природно, що належність до ворожого табору, зверхність у ставленні до українських повстанців, тенденційність у викладенні матеріалу часто призводили до викривленості об'єктивної історичної реальності, фактичних помилок і т. п. Але, як слушно зауважує Ю. М. Лотман, треба "у самих цих помилках, у характері непорозуміння знаходить джерело цінних відомостей".¹

Метою даної статті є спроба на підставі опублікованих історичних джерел і наукових публікацій встановити ступінь достовірності даних з історії Національно-визвольної війни українського народу протягом першої половини 1649 р., які наводить відомий польський історик та поет Веспасіан Коховський (1633-1700) у своїй хроніці. За свій фундаментальний чотири томний твір "Annalium Poloniae abitu Vladislai IV" ("Польські аннали від смерті Владислава IV"), виданий ще за життя В. Коховського і присвячений польському королю Яну Собеському, хроніст дістав титул королівського історіографа і щорічну пенсію. Молодість автор провів у військових походах, брав безпосередню участь у багатьох битвах, зокрема, під Берестечком (1651 р.), Жванцем (1653 р.), Охматовом (1655 р.). За соціальним походженням - шляхтич. Політичний ідеал В. Коховського - монархія зі збереженням прав шляхти. За віросповіданням - католик, запеклий прихильник збереження унії. Літературно-історичні твори В. Коховського концентрують в собі типові риси консервативно-релігійної шляхетської ідеології - сарматизму. Основним підґрунтям останнього є твердження про богообраність Польщі, непохитність станових привілеїв шляхти, переконання в тому, що поляки не поступаються

іншим народам Європи за рівнем культурного розвитку.²

Історичний твір В. Коховського охоплює події від смерті польського короля Владислава IV (1648 р.) й до 1673 р., тобто до кінця правління М. Вишневецького. У XVIII ст. частина латиномовної хроніки В. Коховського була перекладена польською мовою литовцем Шимоном Забелло-сзуїтом, перекладачем. Цей переклад, який мав великі пропуски (Забелло пропускав дрібні деталі, опис ватажків українських повстанців), у першій половині XIX ст. опинився в Познані без вказівки імені автора під назвою “Історія правління Яна Казимира” і був виданий у 1840 р. Едвардом Рачинським.³ Пізніше, у 1859 р., коли ім’я автора було виявлено, цей переклад, звірений з оригіналом, був виданий вдруге і вже з іменем В. Коховського.⁴

Свою працю автор розділив на 7-річні цикли, клімактери (climakter - лат. ступінь або критичний рік). Цю генеральну ідею хроніст запозичив у античних авторів, які вважали, що кожні сім років у будь-якому живому організмі відбуваються біологічні зміни.

Перший клімактер охоплює 1648-1655 рр. і містить численні відомості про події Національно-визвольної війни українського народу.

Основними сюжетами першої половини 1649 р. у В. Коховського стали українсько-польські мирні переговори у Переяславі у лютому та воєнна кампанія на білоруських землях (каральні акції Я. Радзивілла, Лоевська битва).

Всупереч розпорядженням польського короля, повертаючись з-під Замостя (грудень 1648 р.) у напрямку Києва, Б. Хмельницький не просто відводив військо у район півдня Київського воєводства, а намагався зберегти під своєю владою щонайменше територію Брацлавського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств; до того ж український гетьман почав зволікати з часом скликання комісії для переговорів з поляками. Про те, що Хмельницький не розраховував на примирення з Річчю Посполитою, свідчить його лист до трансільванського князя на початку лютого 1649 р. (напередодні українсько-польських переговорів), в якому йдеться про план спільного походу проти Польщі: “...тепер же надія на примирення з обраним, а нині вже і коронованим королем стала сумнівною...”;⁵ а також лист гетьмана до московського царя Олексія Михайловича: “... и когда войну с нами зачнут на них от Смоленска войском своим благослови наступати”.⁶ Отже, протягом кінця 1648 - на початку 1649 р. відбулось докорінне переосмислення українським гетьманом політичної програми боротьби.

Тим часом польський уряд підготував посольство до Б. Хмельницького. Його очолив Адам Кисіль і складалося воно переважно з руської православної шляхти. У літописі Самовидця так визначено мету посольства: “О Рождестве Христовом присылает король его милость послов своих великих... при поселстві привилей на волности... хочачи успокоїти тую войну”.⁷ Подібну оцінку надає і В. Коховський на сторінках своєї хроніки: “Король перед коронацією вислав Кисіля..., щоб намагався заспокоїти на Україні бунти”.⁸

Деякі вчинки Б. Хмельницького у В. Коховського несуть на собі відтінок театральності, що має створити у читача хроніки більш яскраве уявлення про внутрішній стан українського гетьмана. Він стверджує, що під час палкої промови польського комісара Адама Кисіля “заплакав Хмельницький, чи каючись, чи з якоюсь метою”.⁹ Така поведінка козацького керівника є цілковитою вигадкою хроніста. Джерела свідчать про зовсім інші настрої Хмельницького у лютому 1649 р. Саме у ході цих переговорів гетьман заявив:

“виб”ю з лядської неволі весь народ руський”,¹⁰ а у реляції від березня 1649 р. королю Речі Посполитої Яну Казимиру того ж Кисіля йдеться про істотну зміну у поведінці ватажка козаків: “...ми застали Хмельницького, який... значно переминівся і через дії іноземних правителів і самого себе, що йому вже не про козацтво йдеться... про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скрито... мусили прийняти пункти Б. Хмельницького, щоб виграти час... ми використали всі засоби, яких тільки могли придумати заради честі вітчизни”.¹¹ В. Коховський надав відомості про невдалі спроби комісара підмовити обозного Чарноту (Чорноту) на бунт проти Б. Хмельницького: “Пишуть діаріуші, що воєвода... Кисіль... бунтував Герасима Чарноту проти Хмельницького, обіцяючи йому гетьманство та інші королівські привілеї... Слава Богу, що не видав секрету Чарнота, бо напевне тоді всі комісари загинули. Всі засоби уживав, лише б мир з козаками укласти”.¹² Беручи до уваги реляцію А. Кисіля, цей факт видається достовірним. До того ж В. Коховський посилається на діаріуші.* Скоріше за все польський хроніст користувався щоденником (“діаріуш” - пол.) Войцеха М’яковського - підкоморія львівського, який був у складі польського посольства до Б. Хмельницького у лютому 1649 р. Цей діаріуш є найповнішим історичним джерелом цього періоду.

Наступним сюжетом протягом першої половини 1649 р. у творі В. Коховського стали воєнні дії на території Білорусії, яка “також перебувала у важкому стані від козаків”.¹³ Хроніст правильно помічає, що незабаром після початку повстання на Україні у найближчих від неї “воєводствах та уездах багато схизматиків (православних - прим. О. А.) до цього бунту приєднались”, спокій за його словами, першим “порушив Антон Небаба**... почав бунтувати тут хлопство”.¹⁵ Аналогічні за змістом міркування містяться у щоденнику Казимира Федора Обуховича (поч. XVII ст. - 1656 р.): “В цей час у нас на Литві той же вогонь, запалений розбійницькими бандами Хмельницького, розгорівся так, що повіти Стародуб, Речиця, Мозир, Пінськ, Брест і багато інших замків на Білій Русі геть були знищені; з шляхти одні трупом полягали, інші зазнають тяжкого вигнання... Близькі до загибелі, ми покладаємо надії тільки на милосердя боже...”.¹⁶

Звістки про блискучі перемоги козацького війська під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями стали потужним імпульсом до низки селянських виступів проти свавілля польської та литовської адміністрації на білоруських землях.¹⁷ За твердженням українського літописця С. Величка, універсали Б. Хмельницького, які закликали білорусів приєднатися до повстання проти польських панів, були поширені по всій Білорусії “від... Гомеля, за Дніпро до Борисова й далі, також до Бихова, Могилева й далі”.¹⁸

Воєнні дії 1649 р. на території Білорусії почалися походом литовського князя Я. Радзивілла проти повстанців. В. Коховський не оминає криваві події у Бобруйську, Мозирі. Так, він пише, що у Бобруйську частина повстанців “вирішила замкнутися у своїх домівках і підпалити себе, ніж йти під меч карателів, але деякі, не витримавши вогню, вискочили й попали на палю, серед

* Слід відзначити, що хроніка Коховського практично позбавлена посилань на історичні джерела, виключення складають ремарки типу “як пишуть літописці”, “пишуть діаріуші”, без конкретизації хто, де і коли.

** У В. Коховського Мартин Небаба названий Антоном. Тут варто погодитись з думкою М. Максимовича, який, детально торкаючись цього аспекту, зауважував: “что касается до Коховского, лучшего из историков Польских, писавших об эпохе Хмельницкого, то у него беспрестанно являются козацкие рыцари или не со своими именами или не со своими фамилиями”.¹⁴

них і ватажок бунтівників - Піддубний"; при обороні Мозиря було страчено козацького полковника Михненка "на пострах іншим"; за словами В. Коховського, саме це стало причиною здачі міста.¹⁹

Свідчення польського хроніста в цілому збігаються з даними творів литовського автора В. Кояловича "О действиях против запорожских казаков в 1648-1649 гг." (вид. 1651 р.), анонімного автора "Комментарий событий, произошедших в Великом княжестве Литовском во время русского восстания, в котором вместе с тем рассказывается, что делалось в это время в соседних провинциях Польского королевства" (1653 р.), німецької хроніки "Театр Європи" (1663 р.), що є найбільш репрезентативними історичними джерелами до білоруських подій 1649 р.

Наприкінці червня Б. Хмельницький одержав від розвідників вкрай важливі відомості про наміри Яна Казимира силами литовської армії Я. Радзивілла завдати удару у напрямку Києва з її подальшим виходом у тил українському війську. Щоб запобігти цій небезпеці, козацький керівник розпорядився про додаткову мобілізацію на Сіверщині та північній Київщині.²⁰

Враховуючи загрозу з півночі, Б. Хмельницький відрядив у Білорусію загін Іллі Голоти - "полковника, неспокійну голову й жорстокого", як характеризує його польський автор. Похід І. Голоти закінчився поразкою, а сам ватажок козаків загинув. Ідентичні дані містяться у щоденнику великого канцлера литовського Альбрехта Станіслава Радзивілла. "... також у Литві, ...у Білорусії вирубано у пень декілька тисяч козаків, а їх керівник Голота, який за заслуги домагався від Хмельницького князівства Литовського, або нашими (тобто поляками - прим. О. А.), або самими козаками був вбитий".²¹

Не гаючи часу, Б. Хмельницький направив до Білорусії київського полковника Станіслава (Михайла) Кричевського з наказом зірвати плани ворога. В. Коховський так коментує це рішення українського гетьмана: "Але повстання є гідрою, якій, якщо одну зносять голову, то кілька нових виростає; так і у бунтівників на місці одного вбитого з'являється кілька. Хмельницький відрядив полковника Кричевського, який, крім численного козацького війська, славне ім'я жовнірське носить, бо за народженням шляхтич, за покликанням жовнір, старий полковник козацький, вивчений воювати у війську коронному, а потім ставший неприятелем, бо під час розгортання повстання... при бунтівниках залишився".²²

Для початку воєнних дій проти литовського війська Б. Хмельницький зосереджує у районі Чорнобиля, крім Київського (М. Кричевський), ще Звягельський (Г. Яцкевич), Овруцький (І. Бруяка) та Любартовський (І. Донець) полки. Наказним гетьманом війська цього напрямку призначає М. Кричевського і підпорядковує йому Чернігівський (С. Подобайло) та Сіверський (М. Небаба) полки, а також усі повстанські формування, які діяли в цьому районі. Загальна чисельність війська, яке очолив М. Кричевський, була в межах 30 тис. чол.²³

Головною подією 1649 р. на білоруському театрі воєнних дій стала Лоевська битва 21 (31) липня, яка, незважаючи на своє невдале закінчення для козацького війська, мала стратегічне значення: литовська армія не наважилась втручатися на українські землі і, зазнавши великих втрат, зосередила свою увагу на придушенні селянських повстанських осередків на терені Білорусії.

На сторінках хроніки В. Коховський вміщує опис цієї баталії. У додатку

ми подаємо уривок з твору польського автора, тому обмежимося загальними коментарями деяких епізодів. Незважаючи на тенденційне ставлення до повстанців, В. Коховський відмічає невдалий для литовців початок битви, в той час, як цей факт замовчувався всіма джерелами, які вийшли з табору Радзивілла.²⁴ Хроніст пише, що литовське військо було практично розбите і планувало відходити до Речиці, хоча й оминає подробиці цього етапу бою.²⁵ В. Коховський наводить чисельність козацького війська - 40 тисяч, що є очевидним перебільшенням, те ж стосується і цифри козацького війська полковника Подобайла - 12 тисяч. У своєму щоденнику Ст. А. Радзивілл повідомляє, що кількість козацького війська Подобайла становила 3 тисячі*.²⁶ Успіх литовців В. Коховський приписує милості Проведіння і славним литовським лицарям. Наводить автор і легендарну історію загибелі ватажка М. Кричевського.

Таким чином більша частина наведених В. Коховським даних про події першої 1649 р. у Білорусії підтверджується іншими історичними джерелами, зокрема твором А. Кояловича, "Коментарієм" анонімного автора, німецькою хронікою "Театр Європи", щоденником Ст. А. Радзивілла. У той же час хроніка польського автора містить деякі оригінальні відомості, власні коментарі й роздуми В. Коховського. Ці факти дозволяють скласти більш повну картину тогочасних подій, сформувані більш чітко уявлення про погляди польських авторів на Національно-визвольну війну українського народу.

**Уривок з хроніки В. Коховського,
в якому висвітлюється Лосвська битва 21 (31) липня 1649 р.**

...Кричевський задумав для прискорення переправитись з козаками через Прип'ять до Литви.

Князь Радзивілл, бажаючи його затримати над Прип'яттю, наказав збиратися хоругвам, які по різних містах і фортецях розподілив, повільно збиралося військо литовське, а Кричевський... летів, як шалений, бо бачив дух козацький, яким подобаються більше такі ватажки, які шалено наступають, людей гублять, ніж такі, які розумно і повільно керують і перемогають.

...Останнього дня місяця липня 1649 р. під Лосвом оба війська зустрілися: бо де гетьман хоробрий, більше загрози шукає, ніж неприятель, і жовнір таким чином стає того ж рішення. Мірський, стражник литовський, стримав козаків Кричевського, поки інше військо литовське не переправилось через річку.

Князь Радзивілл Невіровича з військом на кортус Кричевського відіслав... і вже програли було козаки. Але Кричевський, зібравши піхоту самопальників, жваво розпочав битву, і так відважно, що вбив Кублінського, поручника: під Гонзевським коня було підбито і він впав на землю.

Розсіяне литовське військо відходило і вже майже прогало; хотіла Литва, отаборившись, до Речиці, оборонної річки, йти, бо не розраховувала на козаків, яких було 40 тис, до бою піднялись з малою горсткою.

Але Пан Бог, який тих, хто падає піднімає..., вже програвше литовське військо надихнув, бо князь Радзивілл ординував до Мозирі, що знову бунтував, Комаровського з 500 конями, Павловича з 13 легкими хоругвами на табори Кричевського, щоб там посполство козацького натовпу розсіяв... Поверталися

* Сучасний воєнний історик І. С. Стороженко наводить цифру - 5 тис. чоловік.

обидва, почули гарматний бій і з нього зрозуміли, що мусить Литва битися з неприятелем.

Табори свої Кричевський підвів до густого лісу, звідти в атакуючих литовських жовнірів козакам було добре влучати, а від кінноти наказав засісти між деревами. Важкий для наших (поляків - прим. О. А.) наступ був, Комаровський з боку напав і почали козаки стріляти, попадаючи у кінноту, але, побачивши свіжі війська, що надходили на допомогу Литві, кинули табори й пішли. Пішла за ними піхота Єльського і Юшкевича, які між деревами на козаків, як на звіря, полювали, з'єднаних роз'єднали, опанувавши лісом і таборами.

Проте Кричевський не витрачав серця через цю поразку, провів козацтво між гущавиною і болотом, де окопався, сподіваючись, що Подобайло прийде на допомогу. Але виявилось це помилкою, бо... в чистому полі оточені були табори й взяті 17 штук армат з усіма амуніціями военними на очах Кричевського, який скриготав зубами. Потім з відчаю хотів табори рятувати, виїшов з гущавини, знову битва почалася, ще жвавіша... козаки, зручно стріляючи, вже пороху і часу не маючи заряджати, почали рубати, але оточені втратили надію на перемогу; під час темної ночі сховалися у гущавині, поклавши пораненого Кричевського на віз, хотіли йти до своїх засік, але під тиском Литви пішли, залишивши ледь живого на возі. До князя Радзивілла принесли його, але таким впертим виявився (тобто Кричевський - прим. О. А.), що коли Литва жаліла його і про різне питала, відвертався від них...

Ще залишився Подобайло, який, намагаючись дати допомогу Кричевському на байдаках, зв'язаних докупи, плив Дніпром, маючи 12 тис. війська козацького... Гонсевський, ординувавши справних людей, наказав їм розгромити козаків..., з берегу гнати їх до Дніпра, де вони топилися, взято 9 байдаків, на яких везли провізію.

Подобайло... з рештою свого флоту на другий берег Дніпра переправився; два байдаки з людьми потонули, поспішаючи до другого берегу Дніпра, а коли переправилися, Подобайло пішов за Дніпро з розсіяним військом.²⁷

ПРИМІТКИ

1. Сравнительное изучение литератур. Сборник статей. - Л., 1976. - С. 125.
2. Славянское барокко. Историко-культурные проблемы эпохи. - М., 1979. - С. 53.
3. Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora z rekopismu przez Edwarda Raczyńskiego. - Poznan, 1840 (далі - Historia...)
4. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakteru Wespaziana Kohowskiego. - Poznan. 1859.
5. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.). - К., 1961. - № 48. (далі - ДБХ).
6. ДБХ. - № 52.
7. Літопис Самовидця. - К., 1971. - С. 56.
8. Historia... - С. 41.
9. Там само... - С. 44.
10. Восоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 Т. - М., 1953. - С. 108-109.
11. Цит. по: Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. - К., 1995. - С. 269-272.
12. Historia... - С. 47-48.
13. Там само. - С. 89.
14. Максимович М. Собр. соч. - Т. 1. - Отд. исторический. - К., 1876. - С. 403.
15. Historia... - С. 89.
16. Історія України в документах і матеріалах. - К., 1941. - Т. III. - № 110. - С. 136-137.
17. Горобець В. Українсько-російські змагання за Білорусь (1654-1659 рр.). // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво (збірник статей). - К., 1998. - С. 113.
18. Величко С. Літопис. - К., 1991. - Т. 1. - С. 83.
19. Historia... - С. 91.
20. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России - СПб., 1861. - Т. III. - С. 331.

21. Radziwill A. St. Pamietnik o dziejach w Polsce 1647-1656. - Warszawa. 1980. - Т. III. - С. 206.
22. Historya... - С. 92.
23. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр. - Дн-ськ, 1996. - С. 219.
24. Плохий С. Н. Освободительная война украинского народа 1648-1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века. - Дн-ск, 1983. - С. 51.
25. Historya... - С. 93.
26. Radziwill A. St. Pamietnik... - С. 208.
27. Historya... - С. 93-94.

